

Tóth Mariann

A fogvatartottak elégedettségének felmérése – egy pszichológiai vizsgálat néhány tanulsága¹

A vizsgálat indokai és előzményei

A társadalom tagjainak a büntetés-végrehajtással szembeni elvárásai különbözőek. Az érthető társadalomvédelmi megfontolások mellett általában csak másodlagosan merül fel az az igény, hogy a fogvatartottak szabadságvesztésük alatt lehetőleg kedvező pszichológiai változásokon menjenek keresztül, s ezáltal csökkenjen az ismételt bűnelkövetés valószínűsége.

Magyarországon a fogvatartotti populáció több mint 50%-át visszaesők képezik, amit a szakemberek az elítéltek kedvezőtlen szociális hátterére, alacsony intelligencia szintjére, pszichopátiás és neurotikus személyiségére, téves értékrendjére vezetnek vissza, de a börtöntényezőknek is komoly szerepet tulajdonítanak. Az elítéltek mentális és fizikai, egészségi állapota jelentős akadályokat gördít a reszocializáció útjába. A magyarországi börtönpopulációban a neurotikusok aránya 6–10% közt mozog.²

A bebörtönzés a fizikai kondíció számára is komoly kihívást jelent. Egy amerikai vizsgálatban 170 ezer fogvatartott egészségi állapotát áttekintve azt találták, hogy fertőzőes megbetegedés a minta 29,6%-ánál fordult elő. Ezt követték a vázizom-rendszer problémái (15,3%), a keringési problémák (14,0%), a mentális problémák (10,8%) és a légzőrendszer problémái (6,3%).³

A szabadság elvonásának szinte szükségszerű velejárói többek között a depresszió, a szorongás, a stressz, s ezek súlyos egészségkárosító hatásai visszahatnak a mentális állapotra, valamint megakadályozzák a fogvatartottat abban, hogy a „túlélésen” kívül mással is foglalkozzon.

Az öngyilkosság előfordulása sem elhanyagolható. Az önkárosító tevékenységek jelentős mértékben csökkentek a kétezres években, ennek oka viszont nem a kedvező pszichológiai feltételek teljesülése a börtönbüntetés során, hanem feltehetően a börtönpopuláció műveltségi szintjének emelkedése. Változatlanul gyakoriak azonban a testen ejtett metszések, tárgyak lenyelése és az ételmegtartás, amelyekkel a fogvatartottak elsősorban a marasztaló ítélettel szembeni tiltakozásukat, esetleg bizonyos kedvezmények megvonása miatti tiltakozásukat

¹ Az „elégedettség” vagy „jóllét” fogalmán nem általában a börtönviszonyokkal, az ellátással, a bánásmóddal való elégedettséget értem (noha ennek is fontos a szerepe), hanem pszichológiai értelemben az egyén helyzetének, sorsának, perspektíváinak önértékelését.

² BOROS János - CSETNEKY László: *Börtönpszichológia*. Főiskola jegyzet. Rejtjel Kiadó, 2002.,111-113.

³ BAILLARGEON, J. et al: *The disease profile of Texas prison inmates*. *Annales of Epidemiology*, 2000. 10:74 -80. (Idézi: SZONDY Máté és mtsai :*A diszpozicionális és szituációs optimizmus hatása börtönkörnyezetben.*) - (<http://www.optimistaklub.hu/2007.01.24/>)

fejezik ki. Nem mindenütt megoldott és nem azonos intenzitású a jelentős számban rászoruló elítéltek pszichológiai ellátása sem.⁴ Ilyen körülmények között felmerül a kérdés, hogy milyen lehet a reszocializáció hatékonysága.

A hipotézisek felállítása előtt szükségesnek gondolom a kontrollhely mint pszichológiai fogalom tisztázását. Julian Rotter terápiás megfigyelései arra mutattak, hogy az emberek különböznek abban, milyen mértékű ok-okozati kapcsolatot tételeznek fel viselkedésük és az azt követő megerősítések között. A kontrollhely tehát elvárások elmélete, ami által az emberek a belső kontrollos, illetve külső kontrollos végpont közötti folytonos dimenzióban helyezhetők el. A belső kontrollos személyek hajlamosabbak a megerősítések előfordulását inkább saját cselekedeteiknek tulajdonítani, míg a külső kontrollos személyek szerint a megerősítések megjelenése rajtuk kívülálló tényezőtől függ.⁵

A szakirodalom általában egységes abban, hogy a korszerű börtönpszichológiának számos, egymással összefüggő területet kell vizsgálnia, nagy kérdésekre kell választ találnia. Választ kell adnia arra a kérdésre, hogy beszélhetünk-e általánosságban börtönhatásról, vagy pedig van-e lényeges különbség a különböző börtönhatások, pl. a hosszú és rövidtartamú szabadságvesztés hatásmechanizmusa között. Másrészt vannak-e (s ha vannak, melyek) a börtönnek olyan irreverzibilis negatív hatásai, amelyek befolyásolják az elítéltek szabadulás utáni életét. Kérdés az is, hogy azok a negatív hatások, amelyekről számos kutatás szól, az összes fogvatartottra jellemzőek-e, vagy csak a rabok egyes csoportjaira. Fontos ebből a szempontból az egyes fogvatartotti kategóriák pszichológiai szempontú csoportosítása.⁶

Mindezekre tekintettel úgy vélem, hasznos lehet annak további vizsgálata, hogy a szabadságvesztés során az eltelt idő függvényében hogyan alakulnak a depresszió, a szorongás, a jóllét és az optimizmus egymásra gyakorolt hatásai,

⁴ A börtönpszichológia a pszichológiának viszonylag új részterülete, „olyan alkalmazott lélektan, amely a börtönrendszer komplex tevékenységének pszichológia kérdéseivel foglalkozik”. Ez a megfogalmazás széleskörűen és átfogóan kezeli a büntetés-végrehajtásban alkalmazott pszichológiai munka összetevőit, de nem ad teret a börtönpszichológia fő kérdésének, a reszocializációnak, amely viszont megjelenik a szűk megfogalmazásban. „A börtönpszichológia a fogvatartottak személyiségével, a börtönkörnyezettel, az alkalmazott személyiségformáló módszerek és a személyzet pszichológiai kérdéseivel foglalkozó alkalmazott lélektan.” Itt a definíció a rehabilitáció, reszocializáció témájára épül, s az intézetben belül munkára fordítja a figyelmet. (Lásd BOROS – CSETNEKY i. m. 18.) Mindazokat a személyiségvizsgáló eljárásokat, teljesítményteszteket, műszeres vizsgálatokat stb., amelyek a szabadságuktól megfosztott embereknek alkalmazhatók, a börtönpszichológia átveszi, és saját területén felhasználja. Ilyenek pl. a szociálpszichológiai eljárások, amelyek kiegészítik a megfigyeléssel szerzett adatokat. Fontos szerepet játszik még a pszichoterápia, amire ma már a szabadságvesztés keretei között is lehetőség van, valamint a neveléslelektan.

⁵ Rotter, J. B.: *Some comment ont the „cognates of personal control”*. Applied & Preventive Psychology, 1992. 127- 129.

⁶ BOROS – CSETNEKY i. m. 93-123.

miként hat a börtön a személyiségre a szabadságvesztés megkezdésekor, és hogyan változik a továbbiakban.⁷

E rövid összegzésben mellőzöm az általam végzett vizsgálat pszichológiai módszereinek (kérdőívek, számítási eredmények, eljárások és azok forrásai) részletes bemutatását, inkább – e folyóirat profiljának megfelelően – a megállapíthatónak vélt tanulságok összegzésére szorítkozom.

A kérdőíves vizsgálat leírása

A kutatást a Közép-Dunántúli Országos Bv. Intézet baracscai objektumában végeztem, ahol 2008 nyarán négy alkalommal jártam. Alkalmanként kb. 25 fogvatartottal sikerült beszélgetnem, akik előzetes megbeszélés és magyarázat után a rendelkezésükre bocsátott kérdőíveket is kitöltötték.⁸

A 100 férfi elítélt életkora 19 és 65 év közötti, az átlagéletkoruk 31 év volt, amely megegyezik a magyar börtönnépesség átlagos életkorával. A megkérdezettek addig letöltött börtönbeli idejének minimuma 1 hónap, maximuma 96 hónap volt, az átlag 20,9 hónapot tett ki. A büntetésből hátralévő idő (1-től 64 hónapig) átlaga 14,9 hó volt. Az átlagos börtöntapasztalat, amely az akkori börtönbüntetést, valamint az addigi más büntetések során leült időt foglalta magában, átlagosan 40 hónapot jelentett (minimum 1, maximum 322 hónap).

A vizsgálatban részt vett személyek közül mindössze két fő rendelkezett diplomával, a többiek nyolc osztályt végeztek, egy részük valamilyen szakmát is tanult.

Kapcsolatként a legtöbben házastársi vagy élettársi viszony fennállását írták a kérdőívre, ám ezeknek a kapcsolatoknak a realitását nehéz megítélni, főleg az élettársi kapcsolat tekintetében. A fogvatartottak gyakran már levelezőpartnerüket is élettársnak tekintik. A magyar börtönökben kb. fele-fele arányban oszlik meg a házások és egyedülállók aránya.

A fentiek alapján tehát úgy gondolom, hogy a Közép-Dunántúli Országos Bv. Intézet elítélteinek vizsgált csoportja életkor, családi állapot és iskolai vég-

⁷ Az optimizmus és jóllét büntetés-végrehajtás keretei közötti érvényesülését korábban már behatóan vizsgálták Szondy Máté és munkatársai. Azt igyekeztek feltárni, hogy az alacsony kontroll-lehetőséget nyújtó börtönkörnyezetben az optimizmus hogyan befolyásolja a fizikai egészséget és a szubjektív jóllétet. A szakirodalmi adatok alapján azt feltételezték, hogy az optimizmus magasabb szintje magasabb szubjektív jólléttel és jobb egészségi állapottal fog járni. Mintájukat előzetesen fogvatartott személyek képezték. Logisztikus regressziós elemzéssel vizsgálták meg azt, hogy a diszpozicionális optimizmus és pesszimizmus, illetve a börtön-specifikus optimizmus mennyire erős prediktorai a szubjektív jóllét szintjének és a fizikai tünetek számának. Míg a börtön-specifikus optimizmus magasabb szintje magasabb szubjektív jóllét szintet jósolt be, addig diszpozicionális optimizmus nem kapcsolódott a szubjektív jólléthez. (SZONDY Máté és mtsai i. m.)

⁸ Az elítéltek összesen négy kérdőívet töltöttek ki, közülük három általános önértékeléssel kapcsolatos kérdéseket tartalmazott (a pszichológiai szakirodalomban az ún. SWLS-, STPI- és LOT-típusú kérdőívek), a negyedik a Szondy Máté és munkatársai által alkalmazott „börtön-specifikus” kérdőív volt.

zetség tekintetében jól reprezentálja a magyar börtönpopulációt. Megjegyzendő, hogy a börtönben a fogvatartottak között keménységet mutató, érzelemmentes, a férfiaságot preferáló elvárások vannak érvényben. A kérdőív kérdéseire való őszinte válaszadás adott esetben e szubkultúra szabályai ellen hathat.

A vizsgálat során előzetesen a következő hipotéziseket állítottam fel:

1. A kontrollhely nem befolyásolja lineárisan az állapotok alakulását, tehát kontrollhelytől függetlenül az idő múlásával a depresszió és a szorongás nő, az étellel való elégedettség és a helyzet-specifikus optimizmus csökken.
2. A szabadságvesztés első 5 hónapja után kialakul az adaptáció, mely a belső kontrollos személyek állapotának javulását, a külső kontrollos személyek állapotának romlását vonja maga után, mind az állapotszorongás, mind pedig a depresszió, az étellel való elégedettség és a helyzet-specifikus optimizmus tekintetében.
3. A szabadulás előtti időszakban a külső és belső kontrollos személyek esetén is egyaránt megnövekszik az állapotszorongás, a depresszió és lecsökken az étellel való elégedettség, illetve a helyzet-specifikus optimizmus.

A depresszió, szorongás, helyzet-specifikus optimizmus lineárisan nem változott az idő függvényében, aktuális állapotát azonban számos tényező befolyásolhatja. Egy-egy látogatás, csomag vagy levél emelheti a helyzet-specifikus optimizmus szintjét, ám a családi környezetből érkező rossz hírek jelentősen csökkenthetik is azt.

Nem meglepő, hogy az étellel való elégedettség folyamatosan csökkenő tendenciát mutat egészen a börtönbüntetés végéig. A börtönbüntetés keretét szab az egyszerű szükségletek kielégítésének is (pl. mikor egyen, aludjon a fogvatartott, és mennyit), de azon szükségletek kielégítést is hátráltatja, sőt megakadályozhatja, mint a szeretet vagy az önmegvalósítás.

A kontroll nem befolyásolta a vizsgált pszichológiai változók alakulását. Egy nagyon óvatos feltételezésem alapján az okot a vonás állandóságának megkérdőjelezésében is lehet keresni.⁹

Elképzelhető, hogy a kontrollhely olyan mértékben változik meg a börtönbüntetés ideje alatt, hogy nem használható a megszokott értelmezésében, így nem adhat alapot a változások bekövetkezésére.

⁹ Az első hipotézist lineáris regresszióval vizsgáltam meg, egyrészt mert lineáris együttjárást kerestem a függő és független változók között, másrészt mert az egyes független változók önálló hatását akartam feltárni, kontroll alatt tartva a többi független változót. Négy lineáris regresszióelemzést készítettem, más-más függő változóval: állapotszorongás, depresszió, étellel való elégedettség, helyzet-specifikus optimizmus. A független változók közé soroltam azon változókat (az eddig letöltött szabadságvesztést, a szabadságvesztésből hátralévő időt, a kontrollt), amelyek befolyással lehetnek a függő változókra. Kontroll alatt tartott változóként bevontam a vonásszorongást, vonásoptimizmust, életkort, börtöntapasztalatot és családi állapotot. A lineáris regresszió esetén a független változók egyúttal kontroll alatt tartott változók is, amikor egy másik független változó hatása kerül kiszámításra.

A második hipotézis tesztelésére azért határoztam meg alsó határként az 5 hónapot, mert az adaptációs irodalom szerint a börtönkörnyezethez való hozzászokás 5-10 hónapig tart.¹⁰ Nincs határozott álláspont arra nézve, hogy a hozzászokás és az azutáni időszakot követően történik-e változás. Feltételezem, hogy igen, hiszen ezt alátámasztani látszik a későbbiekben kimutatható jelentős arányú depresszió és szorongás. Minthogy a kutatók szignifikáns javulást mérnek az adaptáció után, valahol ismét változásnak kell történnie, hogy az adatok igazolódjanak. Emiatt csak az első egy és negyed évben vizsgáltam a változók alakulását.

A statisztikai próbák sem a kontrollhely, sem a letöltött idő, sem pedig az interakciójuk hatását nem mutatták ki. Nem sikerült határozottan az adaptációs hatást sem kimutatni.

Ennek egyik oka az lehet, hogy az eredeti mintából kevés fogvatartott esett ebbe az almintába, hiszen a 15 hónapnál hosszabb ideje börtönben lévő személyeket kihagytam a vizsgálatból, mert a javulás és romlás nem az egész börtönbüntetés idejére jellemző.

A másik ok az lehet, hogy a feltételezések alapjául szolgáló amerikai kutatások eredményei nem érvényesek magyar börtönviszonyok között. Amerikában többlépcsős börtönrendszert valósítottak meg, tehát az idő előrehaladtával a személy egyre közelebb kerül azokhoz a körülményekhez, amik a külvilágban találhatóak. Ez a tény kellő biztos pontot adhat a jövőre nézve, így nem kell olyan mértékben megküzdeni a bizonytalansággal, mint a magyar börtönökben. Továbbá tágabb lehetőség nyílik belső pszichológiai munka végzésére is, nem beszélve a külső behatásokról, amelyek tréningek formájában segítik a fogvatartottakat.

Végül, ami a harmadik hipotézist illeti, a szabadulás előtti változó időszak hosszáról az irodalom nem adott támpontot. A szabadságvesztés végénél jelentkező változást ebben a vizsgálatban a depresszió és helyzet-specifikus optimizmus esetén figyeltük meg. A depresszió alakulásában az utolsó öt, és az azt megelőző öt hónapban jelentkezett különbség, a depresszió megnőtt a szabadulás közeledtével. A helyzet-specifikus optimizmus estében az utolsó három és az azt megelőző három hónap között történt változás, ami pedig csökkenést jelentett.

A depresszió változását azért feltételeztem az utolsó időszak alatt, mert a szakirodalom alapján a tehetetlenség érzése felerősödhet a bizonytalansággal való találkozás közelében. Az önhibáztatás is felerősödhet a börtönbüntetés vége felé a sok elfecsérelt idő miatt, hiszen a fogvatartottak nagy része elvesztegetett éveket tekint a börtönéletet. Várható volt tehát, hogy a külső és belső kontrollosok depressziója egyaránt növekedni fog a börtönbüntetés vége felé, ami a börtön-specifikus optimizmus csökkenését vonja mag után. Ez a hipotézis beigazolódott.

¹⁰ Rasch W.: *The effects of indeterminate sentencing: a study of men sentenced to life imprisonment.* International Journal of Law and Psychiatry, 1981. 4. 417-431.

Azt feltételeztem, hogy a külső és belső kontrollások depressziójának növekedése a börtön-specifikus optimizmus csökkenését vonja maga után. A börtön-specifikus optimizmusban viszont később következik be csökkenés. Ennek oka lehet, hogy a depresszió kialakulása belső vívódásra vezethető vissza, míg a börtön-specifikus optimizmus csökkenése többek között a szubkultúra hatásának is betudható. Az ottmaradtak kivetik magukból azokat, akiknek rövid idő van hátra a szabadulásig, és három hónap e tekintetben már sokkal feltűnőbb, mint akár az öt-hat.

A rövidesen szabaduló elítéltek már nem a börtönközösség lesz a referencia-csoportja, hanem a kinti társadalom, így a börtönoptimizmus kérdései sem olyan fontosak számára, mint például az, hogy lesznek-e barátai a továbbiakban, s jól érzi-e magát a börtönön kívül.

A kérdőív is inkább a börtönbüntetés elején, illetve közepén felmerülő fontos kérdésekre mutat rá. Így lehet, hogy a börtön-specifikus optimizmus csak azért csökkent, mert a rövid idő múlva szabadulókat már nem érintik azok a problémák, amikre a kérdőív rákérdez.

Az étellel való elégedettség nem változott szignifikánsan egyik időfelbontásban sem. Az első hipotézis eredményéből viszont tudjuk, hogy fokozatosan csökken a börtönbüntetés elejétől egészen a végéig. Az utolsó időszakban nem merül fel olyan körülmény, ami ezt a fokozatos csökkenését megingatná.

A szorongás sem változik az utolsó időszakban, ami első látásra meglepő eredmény. Mivel az adaptáció elméletileg az első 5-10 hónapban következik be, ebben a felbontásban érdemes az utolsó időszakban is változást keresni. 6, 5 és 3 hónappal a szabadulás előtti időszakot vizsgáltam¹¹, de a szabadulás előtti 2 és 1 hónapot nem. Erre nem adott lehetőséget a minta, nem volt annyi fogvatartott, akik ebben az intervallumban szabadultak, és legalább ennyi idő volt a hátuk mögött.

Néhány összegező tanulság

A börtön berendezése, a környezet, a nevelők munkája és a szubkultúra csak kevéssé ad lehetőséget az elítélteknek arra, hogy a gondolkodásmódjuk átalakításával ismét hozzászokjanak a szabad élet gondolatához, s tisztában vannak vele, hogy odakint számos bizonytalanság várja őket. A kutatásomból kiderült, hogy az elítéltek depresszió, lecsökkent helyzet-specifikus optimizmus, valamint alacsony étellel való elégedettség állapota jellemzi szabadulása előtt, tehát ilyen módon kell szembenéznie a számtalan megváltozott tényezővel, ami börtönbüntetés alatt történhetett a kinti világban.

¹¹ Tekintve, hogy a szakirodalom nem ad támpontot ahhoz, hogy a büntetés vége felé esetlegesen bekövetkező változások mikortól kezdődhetnek, ezért vizsgáltam többféle időintervallumot is. Összehasonlítottam az utolsó 6 hónapot az azt megelőző hat hónappal, az utolsó 5 hónapot az azt megelőző 5 hónappal, illetve az utolsó 3 hónapot az azt megelőző 3 hónappal. Ennél finomabb felbontásra a mintám jelen hipotézisben használható részének mérete nem adott lehetőséget.

A rezsim ma alig teszi lehetővé a szabadság küszöbén állókkal való külön foglalkozást. A fogvatartottból szinte átmenet nélkül lesz újra szabad ember. A börtönben szerzett tapasztalatom alapján elmondhatom, hogy a rövidesen szabadulók önállóan próbálták meg felkészülni ismét a szabad életre. Az is szembevetendő volt, hogy a szabadulás előtt többen abbahagyják a munkát, mondván, hogy már nem olyan fontos munkával kitölteni az időt a büntetés hátralévő rövid időtartama alatt. Ezeknél az elítélteknél a munka nem reszocializációs cél, nem a felelősségérzetet, a hasznosság tudatát erősíti, hanem kizárólag az idő eltöltését szolgálja. Viszont a társadalom megköveteli tagjaitól a munkavégzést, a felelősségteljes életet. Nehéz újra alkalmazkodni a kinti világhoz. A rövidesen szabadulók a senki földjén töltik napjaikat, hiszen már nem tartoznak a börtön-szubkultúrához sem, de a kinti társadalomhoz sem.

Fontos következtetésnek tartom, hogy az étellel való elégedettség a börtön-büntetés ideje alatt fokozatosan csökken, a depresszió a büntetés vége felé megemelkedik, a börtön-specifikus optimizmus szintén csökkenést mutat. Ez utóbbi azzal is magyarázható, hogy az elítélt számára a referenciacsoport ismét a külső társadalom lesz, így mindez nem feltétlenül veszélyes a reszocializáció eredményességére nézve. A depresszió növekedése, és az étellel való elégedettség csökkenése viszont meghatározó tényezője a társadalomba való beilleszkedésnek és a további deviáns viselkedéstől való tartózkodásnak.

A börtönből tehát elégedetlen és depressziós személyek lépnek ki. Az étellel való elégedettség hiánya nem egy csapásra alakult ki, az optimizmus fokozatosan csökkent, s ezért „helyreállítása” depressziós személyiség esetén még nehezebb.

Az elítéltek egészségének védelme, a megfelelő gyógykezelés nemzetközi normák által is meghatározott, és jelentős szerepet tölt be, hiszen a szabadságvesztés nem járhat egészségkárosodással. Amennyiben a büntetés szükségyszerűen magával hozná a testi és lelki megbetegedések kockázatát, a marasztaló ítélet akaratlanul is egyenértékű lenne ennek kimondásával. A lelki károsodás azonban gyakran nem észlelhető, és tünetei nem, vagy csak nehezen ismerhetőek fel.

Az említett problémákra részben megoldást jelenthetne a lépcsőzetes börtönrendszer kialakítása. A 2009 őszén elkészült Büntetés-végrehajtási törvény új tervezete ezt az elvet valósítja meg: a büntetés-végrehajtási fokozatokon belül különféle rezsimekkel biztosítja a szükségesnek látszó szigorúbb, vagy – a reszocializációs célokat is szem előtt tartva – az enyhébb büntetés végrehajtási szabályok alkalmazhatóságát.

A törvénytervezet legalábbis megteremti annak a feltételeit, hogy csökkenhessen a távolság a börtönviszonyok és a szabad világ között, és a szabadulók elítéltek fokozatosan és eredményesebben tudjanak a kinti világhoz „asszimilálódni”. Érdemi javulást azonban feltehetően csak az elítéltekkel való személyre szabott, s intenzívebb foglalkozás hozhat. Ebben a jövőben remélhetőleg a börtönpszichológiának is nagyobb szerep jut a jelenleginél.